

Mennyi karteziánus...
 Különbözőség és azonosság
 a holland karteziánizmusban

Már Descartes első életrajzírója, Adrien Baillet (1649–1706) óta köztudott, hogy Németalföldön már azelőtt vitatták és tanították Descartes filozófiáját, mielőtt Franciaországban egyáltalán ismerték volna. Ez bizonyos mértékig kétségtelenül igaz: nem tudok még egy olyan országról, melyben a karteziánizmus ilyen gyorsan és ilyen széles körűen a filozófiai gondolkodás részévé vált volna.¹ De ha a karteziánizmus kritériuma az, hogy minden elképzelést el kell fogadni, amit Descartes kifejtett, akkor valójában radikálisan korlátoznunk kell a karteziánusok számát, sőt, némi túlzással azt is mondhatnánk, annyi karteziánizmus volt, ahány karteziánus. E tanulmányban magyarázattal szolgálok a különbözőség néhány okára, ugyanakkor megpróbálom némiképpen visszaállítani az egységet, ennek háttéréül pedig először is kitérek néhány személyi és intézményi körülményre.

1.1. Descartes publikációs stratégiája

Amikor Descartes 1629-ben Hollandiába érkezett, már számos matematikai és optikai tárgyú munka állt mögötte, feltehetően a *Dioptrique* és a *Géométrie* első változatai (1637).² Továbbá egyik, Gibieuf-höz (1591–1650) írott korai levele azt sugallja, hogy olyan művet is tervezett, amelyhez szüksége volt a tanult szónok szakértelmére, így valószínűleg egy metafizikai vagy teológiai műről, az *Elmélkedések az első filozófiáról* (1641) első változatáról van szó.³ Végül, visszatérve Amszterdamba, Descartes tanulmányt kezdett írni a *meteorokról*

¹ Lásd következő régebbi írásaimat: *Descartes and the Dutch*. Southern Illinois University Press, Carbondale, 1992 (A továbbiakban: *Descartes and the Dutch*); *Dutch Cartesian Philosophy*. In Nadler, Steven (ed.): *A Companion to Early modern Philosophy*. Blackwell, Oxford, 2002, 167–182. Majdnem minden idézett filozófus esetében hivatkozhatunk a következő munkára: van Bunge, Wiep et al. (eds.): *The Dictionary of Seventeenth and Eighteenth Century Dutch Philosophers*. Vol. 1–2. Thoemmes, Bristol, 2003.

² Lásd korábbi írásaimat: *A philosopher's life*. In Lennon, Thomas M. (ed.): *Cartesian Views: Papers presented to Richard A. Watson*. Brill, Leiden, 2003, 53–69; *Méthode: discussion ou itinéraire?* In Spallanzani, Mariafranca (ed.): *Lecture Cartesienne*. CLUEB, Bologna, 2003, 109–134.

³ Descartes 1629. július 18-án kelt levele Gibieuf-höz. In Adam, C. and Tannery, P. (eds.): *Œuvres de Descartes*. J. Vrin, Paris, I, 17. (A továbbiakban: AT)

(melyet folyamatosan javított, és végül 1637-ben adott ki), illetve elkezdte addigi legambiciózusabb vállalkozását, a fizika teljes rendszerének kidolgozását.⁴ Ennek egy vázlatát az *Értekezés a módszerről* is tartalmazza:

[...] ahogyan a festők nem tudják sík felületen valamely szilárd test különböző oldalait egyformán jól ábrázolni, hanem egy fő oldalt választanak ki, és csak ezt az egyet helyezik világosságba, míg a többi árnyékban hagyják, és csak annyit tüntetnek fel belőlük, amennyit akkor látunk, ha azt a fő oldalt tekintjük: úgy én is, mivel attól tartottam, hogy nem fejthetem ki tanulmányomban minden gondolatomat, csupán azt akartam részletesebben tárgyalni, amit a fényről tudok; majd ehhez alkalmilag hozzá akartam csatolni valamit a napról és az állócsillagokról, mert a fény majdnem egészen ezekből ered; az égboltozatról, mert át bocsátja a fényt; a bolygókról, az üstökösökről és a Földről, mert visszaverik a fényt; s különösen mindazokról a testekről, amelyek a Földön vannak, mert ezek vagy színesek, vagy átlátszók, vagy világítók; végül pedig az emberről, mert ő a fény szemlélője.⁵

1633-ra csak a munka első fele készült el (később, halála után, *Le monde* címen vált ismertté). Descartes a második részen is elkezdett dolgozni, de ez még nem volt olyan állapotban, hogy másoknak is megmutassa. (Ebből lett végül a *Traité de l'homme*.)⁶ Ennek ellenére nyugodtan állíthatjuk, hogy 1633-ra Descartes rendszerének fő részei a helyükön voltak: a később publikált rendszerhez képest mutatott némely különbség ellenére felismerhetően „kartezianus” metafizika, fizika és fiziológia. Descartes mégis úgy határozott, hogy „nem akarja közzétenni a már kész tanulmányt”, sőt, „életében mást sem közöl, ami ilyen általános, vagy amiből meg lehetne ismerni fizikája alapvonalait”.⁷ Ehelyett „azt gondolta, hogy könnyen kiválaszthat néhány olyan tárgyat, amely nem nagyon vitás, nem is kényszeríti arra, hogy többet áruljon el elveiből, mint amennyit kívánatosnak tart, s amely mégis elég világosan mutatja, mire képes a tudományokban, s mire nem”.⁸ Ez volt az *Értekezés a módszerről*: három tanulmány (a *Dioptrika*, a *Meteorok*, és a *Geometria*) elé írott, a „módszerről” szóló bevezetés.

⁴ Lásd a *Watson-Festschrift*hez készült írásomat: Gassendi et ses correspondants néerlandais. In *Quadricentenaire de la naissance de Pierre Gassendi 1592-1992*, 2 vols. Société scientifique et littéraire des Alpes de Haute Provence, Digne-les-Bains, 1994, I, 99-110.

⁵ Descartes, René: *Értekezés a módszerről*. Szemere Samu fordítását átdolgozta, a kötetet szerkesztette és a jegyzeteket összeállította Boros Gábor. Ikon Kiadó, Budapest, 1992, 54; AT VI, 41. sk.

⁶ Descartes 1633 novemberében kelt levele Mersenne-hez, AT I, 270. Az, hogy Descartes már belekezdett tervezetének második részébe, kiderül a Mersenne-hez 1632 decemberében írt leveléből, AT I, 263. (Az eredeti terv talán nem tartalmazott többet, mint egy fejezetet az optikáról.)

⁷ Descartes: *Értekezés a módszerről*. Id. kiad. 77; AT VI, 74.

⁸ Uo.

Mindazok után, amit a holland egyetemi emberek hallottak olyan barátaitól, mint Reneri (1593–1639) és Huygens (1596–1687), az *Értekezés a módszerről* súlyos kiábrándulást kellett hogy jelentsen, nem beszélve arról, hogy – mivel franciául írta – sokan nem tudták elolvasni. Martinus Schoock (1614–1669) *Admiranda methodus* című munkája (1643) tükröz valamit ezekből az érzésekből:

Miután én, és velem sokan mások évekig békésen vártuk, hogy az új filozófia törvényét leküldjék az égből, Leidenben, 1637-ben egyszer csak váratlanul megjelent egy névtelen, franciául írott, négy részes címmel ékített könyv, melynek szerzője, mint értesültem, Descartes volt. Megvettem, és elkezdtem némi igyekezettel olvasni, talán csak azért, mert tudtam kissé franciául. Nem állhattam meg, hogy megkérdézzem magamtól: ez lenne az az $\alpha\upsilon\tau\omicron\varsigma$ ⁹ a filozófusok között, akinek hamarosan sikerül majd eltörölnie Platón és Arisztotelész nagy nevét?¹⁰

Addigra, amikor Schoock ezt írta, már nyilván elvesztette minden, Descartes-hoz és filozófiájához fűzött reményét.¹¹ De eltekintve attól, hogy egy, csupán egy évvel az *Értekezés a módszerről* előtt publikált szövegben jelentősen több szimpátiát mutatott az újítások iránt (ami némi hitelt ad tanúbizonyságának),¹² mások szintén fölpanaszolták az *Értekezés a módszerről* látszólagos jelentéktelenségét, amit annak tulajdonítottak, hogy Descartes nem kívánja megosztani elveit a közszel. Jean-Baptiste Morin (1583–1656) például, akivel Descartes együtt

⁹ Utalás a püthagoreusok $\alpha\upsilon\tau\omicron\varsigma$ ἑφᾶ-jára („ő maga, vagyis Püthagorasz mondta nekünk”) – Schoock sokszor megismételt feltételezése volt, hogy Descartes új autoriter rendszert akar bevezetni a filozófiába.

¹⁰ „Dum ego ergo, mecumque plurimi per annos aliquot patienter has novae philosophiae tabulas, velut quod e coelo scutum expectabant, de improvisio anno 1637 Leydae liber quis Gallicus, nullo auctoris nomen praefereus, quadruplicique titulo insignis evulgatur, cujus patrem simulac virum scl. ex annalium memoria Cartesium esse intellexi, eum mihi comparavi; et pro qualicunque scientiae modulo in Gallica lingua quamprimum pertinaci diligentia evolvere coepi identidem ex me querens: hincine esse ille $\alpha\upsilon\tau\omicron\varsigma$ inter philosophos qui brevissimo temporis spatio magna illa Aristotelis Platonis nomina oblitterare posset?” [Schoock]: *Admiranda methodus novae philosophiae Renati des Cartes*. Van Waesberge, Utrecht, 1643. Praefatio (számozatlan).

¹¹ Részletesebben a már idézett műveken kívül lásd korábbi írásomat, mely Schoock művének francia fordítását is tartalmazza: *La querelle d'Utrecht*. Impressions nouvelles, Paris, 1988.

¹² *Lusus imaginis iocosae sive Echus, a variis poetis, variis linguis et variis numeris exculti, ex Bibliotheca Theodori Dosuae IF; accessit M. Schoockii dissertatio de natura soni et echus*. Roman, Utrecht, 1638. (Különböző nyelvű visszhang-versek gyűjteménye, Schoock hangról és visszhangról írott értekezésével.) Az utóbbi szöveg feltehetően Schoock magiszteri értekezésén alapul. (Schoock szerzett először fokozatot az utrechti egyetemen, 1636. március 29-én, és Reneri volt a „promotora”. Vö. Ketner, F. [ed.]: *Album Promotorum, qui inde ab anno MDCXXXVI usque ad annum MDCCCXV in Academia Rheno-Trajectina gradum doctoratus adepti sunt*. Utrecht, Broekhoff, 1936, 1. E mű és a *Lusus* digitális kiadását lásd: <http://digbijzcoll.library.uu.nl>)

dolgozott Párizsban, kijelentette, hogy Descartes-nak nem szabadna meglepődni, ha az emberek kritikát és rosszallást mutatnának, hiszen éppen ezen a módon mutatják ki tiszteletüket módszerének első törvénye iránt, mely szerint az embernek csak azt szabad elfogadnia igazként, amit teljesen megértett: „Mivel Ön új fizikájának alapelveit és axiómáit (melyeknek publikációját lelkesen várja minden tanult ember) megtartotta magának, és érvelését csak összehasonlításokra vagy feltételezésekre alapította, melyeknek igazsága legalábbis kétséges, vétene az Ön első szabálya ellen, amely kitűnő, és amelyet magam is alkalmazok, ha valaki meglegedne az Ön konklúzióival.”¹³ Az *Értekezés a módszerről* közzétételének módja valójában katasztrofális volt, amit Descartes 1644-ben tett jóvá, akkor is csak részlegesen, *A filozófia alapelvei* és az *Értekezés a módszerről* latin fordításának egyidejű kiadásával.¹⁴

Azt is ki kell emelnünk, hogy 1638-ig Descartes barátai között csak kevés egyetemi ember volt, és Reneritől eltekintve azok között sem volt filozófus.¹⁵ Hivatásos tudós valójában csak André Rivet (1572–1651) teológiai professzor és Jacobus Golius (1596–1667), a keleti nyelvek és a matematika professzora volt;¹⁶ a többiek olyan érdeklődő amatőrök, mint Huygens, Godefroot van Haestrecht (1592/93–1659) és Alphonse Pollot (kb. 1602–1668), illetve matematikusok, mint Jacob Waesenaer (szül. 1607), Frans van Schooten (1615–1660) és Jean Gillot (1613/14–1657). Másrészt úgy tűnik, hogy ebben az időben Descartes-nak csak

¹³ Morin 1639. február 22-én kelt levele Descartes-hoz. AT I, 537. sk; vö. *Értekezés a módszerről* II, AT VI, 18 (az „összehasonlítások” és „feltételezések” használatához lásd: *Dioptrique* I, AT VI, 83; *Météores* I, AT VI, 233). Lásd még Rivet megjegyzését: „Mais jusques à ce qu’il [Descartes] donne la clef de ses secrets, ce seront lettres closes à plusieurs.” Rivet 1638. április 28-án kelt levele Mersenne-hez, CM VII, 185. sk; vö. Mersenne 1638. május 23-án kelt levele Rivet-hez, CM VII, 214. skk.

¹⁴ *Specimina philosophiae, seu dissertatio de methodo...* Elsevier, Amsterdam, 1644. A fordítás sikeresnek bizonyult. *A filozófia alapelveiről* készített előadásjegyzetek szinte mindig az *Értekezés a módszerről* első három részéről szóló kommentár után következnek, lásd erről korábbi írásaimat: *Les Principia dans la culture néerlandaise du XVIIe siècle*. In Belgioiso, Giulia – Armogathe, Jean-Robert (eds.): *Descartes: Principia philosophiae (1644–1994)*. Viviarum, Naples, 1996, 701–712; Clauberg et les Principes de Descartes. In Verbeek, Theo (ed.): *Johannes Clauberg and Cartesian philosophy*. Kluwer, Dordrecht, 2000. Tanítványom, Corinna Vermeulen befejező munkálatait végzi a *Specimináról* szóló PhD disszertációjának.

¹⁵ Isaac Beckmann (1588–1637) tekinthetnénk filozófusnak, de – eltekintve attól, hogy még az *Értekezés a módszerről* megjelenése előtt meghalt – a dordrechtli latin iskola igazgatójaként nem volt hivatásos tudós. A Descartes és Regius közötti kapcsolatot nem tehetjük 1638-nál előbbre.

¹⁶ Descartes feltehetően már akkor ismerte Golius, amikor 1630-ban matematikus hallgatóként beiratkozott a leideni egyetemre, vö. Witkam, H. W.: Jean Gillot (Een Leids ingenieur), tweede deel. *Jaarboekje voor de geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken („Leids Jaarboekje”)*, 61. évf. (1969), 39–70. Azért jött Leidenbe, mert Golius Levantéből elhozta Pergai Appolonius *Coniá*jának egy arab másolatát, amely három olyan könyvet tartalmazott (V–VII), amelyeket korábban nem ismertek. A hír nagy érdeklődést váltott ki Franciaországban.

az optikáról és a matematikáról volt több-kevesebb mondanivalója. 1635 áprilisának első hetében bemutatta optikáját egy amszterdami találkozón, melyen ott volt Huygens, és talán az amszterdami matematikaprofesszor, Hortensius (1605–1639).¹⁷ A részleteket csak azok tudták, akik jelen voltak, mint Huygens, aki arra buzdította Descartes-ot, hogy gondolja át elhatározását, hogy sohasem publikálja fizikáját,¹⁸ és benső barátok, mint Reneri, aki egyébként Descartes gondolatait meglehetősen eklektikus módon használta.¹⁹ A legtöbben azonban csak töredékesen és kevésbé látványos módon szereztek tudomást Descartes-ról – az algebra újszerű koncepciójától eltekintve (ami végül a mai *analitikus geometriává* fejlődött), az *Értekezés a módszerről* nem tartalmazott semmi nyilvánvalóan forradalmi. Valójában az egyetlen, aki felfogta ennek a műnek a jelentőségét, Henricus Regius (1598–1679), az elméleti orvostudomány utrechti professzora volt, akire később még visszatérünk.

1.2. Descartes filozófiájának szerkezete

Descartes néha úgy mutatja be filozófiáját, mint egységes egészet, melynek különböző részei levezethetőek néhány alapelvből. Egy híres szövegben filozófiáját fához hasonlítja, melynek gyökerét a metafizika alkotja, törzsét a fizika, lombját a morál, a mechanika és az orvostudomány – így tehát mindegyik diszciplínát a metafizikából lehetne levezetni.²⁰ A *Szabályok az értelem vezetésére* alapján a tudományokat az különbözteti meg a művészetektől, hogy az előbbi „nem egyéb, mint az emberi bölcsesség [*humana sapientia*], amely mindig egy és ugyanaz marad, bármennyire különböző tárgyakra alkalmazzák is, s

¹⁷ Descartes 1635. április 15-én kelt levele Goliushoz, AT I, 315. sk; Huygens 1635. május 6-án kelt levele Descartes-hoz, AT I, 587. A dátum kikövetkeztethető Huygens naplójából. Az, hogy Hortensius ismerte Descartes-ot, nyilvánvaló Huygens 1635. október 29-én kelt, Hortensiusnak írott leveléből. *Briefwisseling* II, 119. sk. Annak ellenére, hogy Golius nem tudott megjelenni az amszterdami találkozón, elég jól ismerte Descartes optikájának és matematikájának részleteit. Descartes már 1632-ben odaadta neki a *Dioptrique* és a *Géométrie* kéziratait. Descartes 1632. januárjában és 1632. február 2-án kelt levelei Goliushoz, AT I, 232–235; AT I, 236–241; vö. Golius 1632. április 16-án kelt levele Huygensnek, *Briefwisseling* I, 349. Descartes optikájának tájékozott megítélését lásd Golius 1632. november 1-jén kelt, Huygenshez írott levelében, *Briefwisseling* I, 371–375.

¹⁸ Huygens 1636. március 31-én kelt levele Descartes-hoz, AT I, 603. sk; Descartes 1636. március 31-én kelt levele Huygenshez, AT I, 605; Huygens 1636. június 15-én kelt levele Descartes-hoz, AT I, 607. sk.

¹⁹ Az első kísérletet Reneri pozíciója komplexitásának megragadására lásd korábbi írásomban: Notes on Ramism in the Netherlands. In Feingold, Mordechai – Freedman, Joseph S. – Rother, Wolfgang (eds.): *The influence of Petrus Ramus: Studies in Sixteenth and Seventeenth Century Philosophy and Sciences*. Schwabe, Basel, 2001, 38–53. Tanítványom, Robin Buning Reneriről írandó PhD disszertációján dolgozik.

²⁰ Lettre de l’auteur à celui qui a traduit ce livre. AT IX-B, 14.

amelyet ezek éppúgy nem tesznek többfélevé, mint a nap fényét sem az általa megvilágított tárgyak különfélesége”.²¹ Így a tudományok egységet alkotnak, amit viszont az intellektus egységével lehet magyarázni: „Azt kell hinnünk, hogy a tudományok mind olyannyira összefüggnek egymással, hogy sokkal könnyebb valamennyit egyszerre megtanulni, mint egyetlenegy elkülöníteni a többiektől.”²² Az *Értekezés a módszerről* szerint pedig „az emberi megismerés körébe eső összes dolog ugyanilyen módon követi egymást [*s' entresuivent en même façon*]”, így, feltéve, ha „vigyázunk, hogy [...] megtartsuk a rendet, amelyre az egyiknek a másikból való leszámaztatásához szükség van, akkor nem lehet olyan távoli dolog, hogy végül el ne jussunk hozzá, sem pedig olyan rejtett, hogy azt végül fel ne fedezzük.”²³ Más szavakkal, a különböző tudományok ugyanazon a módon kapcsolódnának egymáshoz, mint Eukleidész tételei – a tudományok rendszere néhány evidens axiómán nyugodna, amelyekből minden egyéb levezethető.

Descartes filozófiájának ez a képe, bár elterjedt, félrevezető. Igaz, hogy Descartes a dedukciót (*deductio*) az intuíció (*intuitus*) mellett a tudás fő forrásának tartotta,²⁴ de számára a dedukció nem formális technikák használatát jelentette, hanem azt, hogy „lássuk” és „megértsük” a „rendet”, amelyben az igazságok bizonyíthatóak, ez pedig abban áll, hogy megértsük, hogy mit kellene tudni és megérteni, mielőtt megoldhatnánk egy bizonyos problémát. Más szavakkal, hogy milyen stratégiát kellene használni az adott probléma megoldására.²⁵ Azonban az, hogy a megoldás csak akkor található meg, ha bizonyos más igazságokat tudunk, nem jelenti, hogy a megoldás következik ezekből az igazságokból, vagy hogy bármely igaz megoldás abban a néhány alapvető igazságban rejlik, amit már előzetesen tudunk. Például, bár a *cogitót* már birtokolnunk kellene, mielőtt megpróbálnánk megismerni Isten természetét és létét, Isten léte nem *következik* a *cogitóból*, legalábbis nem úgy, ahogyan a Püthagorasz-tétel következik az eukleidészi axiómákból és definíciókból. Ehhez hasonlóan, az anyag igaz természetéről való tudás nem *következik* az Isten természetéről való tudásból, az anyag ideája és Isten ideája két különböző idea, melyeket az elme két különböző aktusban ragad meg. A *cogito* értelme nem az, hogy olyan axiómákat nyújtson, melyekből minden tudás dedukálható, hanem hogy felhívja a figyelmet arra, hogy minden igazságot ugyanazon a módon ragadunk meg, nevezetesen ideákra reflektálva (amelyeket a *cogito* tartalmaz) és őket egymással összehasonlítva. Isten ideája sem arra szolgál, hogy kiszélesítse a *cogito* által nyújtott deduktív alapot, hanem hogy kritériumot nyújtson más ideák megítéléséhez és értékeléséhez – s valóban, az Isten ideájára

²¹ Szabályok az értelem vezetésére I. In Descartes: *Válogatott filozófiai művek*. Ford. Szemere Samu. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2. kiad., 1980, 97; AT X, 360.

²² I. m. 98; AT X, 361.

²³ Descartes *Értekezés a módszerről*. Id. kiad. 30–33; AT VI, 19.

²⁴ Szabályok az értelem vezetésére III, AT X, 368; XI, AT X, 407; XII, AT X, 424.

²⁵ Szabályok az értelem vezetésére III, AT X, 369. sk. A dedukcióról Descartes-nál lásd Schouls, Peter A.: *The Imposition of Method: A Study of Descartes and Locke*. Clarendon, Oxford, 1980; Gaukroger, Stephen: *Cartesian Logic: An Essay on Descartes' Conception of Inference*. Clarendon, Oxford, 1989.

való reflexió az első lépés ideáink lehetséges igazságuk szempontjából való osztályozásában.

A tudományok valóban „egyek”, amennyiben ugyanazt a módszert használják, de még ez az egység is félrevezető. Csak annyit jelent, hogy egy problémával szembeülvélve mindig ugyanazt a stratégiát kell használnunk: meg kell kérdeznünk, hogy eleget tudunk-e ahhoz, hogy megoldjuk, és ha nem, össze kell gyűjtenünk, amit tudunk, és fel kell állítanunk ennek arányát a még nem tudott dolgokkal.²⁶ Ez természetesen megengedné azt is, hogy valójában minden diszciplína vagy a diszciplínák minden csoportja különböző módszert alkalmazzon (kvantitatívát, fenomenológiát, interpretatívát, konstruktívát stb.) attól függően, hogy milyen problémával foglalkozik. A karteziánus módszer erőssége, hogy problémamegoldó módszer: a módszertani egységet csak annyiban kényszeríti ki, amennyiben a problémákat azonosnak lehet tekinteni. Például minden matematikai problémának köze van a mennyiséghez (vagy számhoz) és az arányhoz (vagy amit Descartes *rendnek* nevez), ezért el tudunk gondolni egy olyan matematikát, amely alapvetőbb, mint az egyes matematikai diszciplínák (aritmetika, geometria, algebra stb.) bármelyike, s amelyek ennek a matematikai alaptudománynak a különböző ágai.²⁷ De amíg nem tudjuk megmutatni, hogy mondjuk a történelem, a teológia, a kémia tárgyaiban volna bármi közös, addig nincs okunk azt hinni, hogy ugyanazt a módszert kellene alkalmazniuk. A tudományok egysége mindenesetre nem redukív egység. Bár a fizikának szüksége van a metafizikára és az orvostudománynak a fizikára, az orvostudományt nem vezethetjük vissza a fizikára, és a fizikát sem a metafizikára. A metafizikától a fizikához vezető átmenet megalkotásához az anyag ideájára van szükségünk, amelyet bár a *cogitón* keresztül fedezünk fel, mégis elkülönített, önmagában megismerhető és tudható idea (bár nem lehetünk benne biztosak Isten ideája nélkül). Ehhez hasonlóan a fizikától az orvostudományig és erkölcsfilozófiáig vezető átmenet megalkotásához ismerünk kell az érzés és a cselekvés különös természetét, azaz meg kell értenünk, hogy a test és az elme szorosan kapcsolódnak egymáshoz, ami az *észlelés* elkülönített, mind az elme, mind a test ideájától teljesen elválasztott típusa.²⁸

Descartes szerint ezek (az elme ideája, a test ideája, valamint a test és az elme együttes ideája) „elsődleges, eredeti fogalmak [*notions primitives*], s későbbi ismereteinket ezek mintájára alakítjuk ki”. Minden tudománynak megvan a maga elsődleges fogalma, amelyet gondosan meg kell különböztetni más tudományokétól:

[...] az egész emberi tudomány abban áll, hogy jól el tudjuk különíteni egymástól ezeket a fogalmakat, és hogy minden fogalmat csak annak a dolognak tulajdonítsunk, amelyhez tartozik. Mert ha valamely problémára egy oda nem illő fogalom segítségével akarunk magyarázatot adni, mindenképpen

²⁶ Szabályok az értelem vezetésére VI-VIII, AT X, 381–400.

²⁷ Szabályok az értelem vezetésére IV, AT X, 377. sk; *Értekezés a módszerről* II, AT VI, 20.

²⁸ Lásd korábbi írásomat: *Les passions et la fièvre: l'idée de la maladie chez Descartes et quelques cartésiens néerlandais. Tractrix: Yearbook for the History of Mathematics, Natural Science and Medicine*. I. évf. (1989), 45–61.

elvéjük a dolgot, csakúgy, mint ha az egyik fogalmat valamely másikkal akar-nánk magyarázni. Mivel ugyanis az összes ilyen fogalom elsődleges, mind-egyik csak önmagából érthető meg.²⁹

Ez azt sugallja, hogy a különböző diszciplínák rendjét nem *alárendeléseként*, hanem *mellérendeléseként* kellene felfognunk, mivel mindegyik olyan elkülönített ideán alapul, amit a *cogito* révén fedeztünk fel. Ennek megfelelően a különböző tudományok és a metafizika közötti kapcsolat abban állna, hogy a metafizika (amelyet a *cogitóra* való reflexióként és a *cogito* tartalmának a tudomány lehetőségének szempontjából való felsorolásaként határozunk meg) nyújtja azt a közös alapot, amelyen minden egyes tudomány alapul.³⁰ Ez világossá válik, amint közelebből megnézzük a fizika különböző részei közötti kapcsolatot.

Descartes majdnem bizonyosan hagyományos módon tekintett a fizikára, mint a változások világának átfogó tudományára. Ennek a koncepciónak megfelelően majdnem minden véges dolog lehet a fizika tárgya, feltéve, hogy változásnak alávetett, nem mesterséges tárgy. Így a fizika magában foglalná azt, amit zoológiának, fiziológiának, sőt, pszichológiának hívunk. Bár Descartes a pszichológiát legalább egy értelemben (mint a test nélküli elme tudományát) kizárta, mégis úgy gondolta, hogy fizikájának előadása *A filozófia alapelveiben* (1644) hiányos, mert nem foglalkozhatott az élőlények (növények és állatok) vilá-gával³¹ – ami fontos oka volt annak, hogy némelyek végül Regius *Fundamenta physices* című művét (1646) részesítették előnyben.³² Ezen felül elismeri, hogy amikor az élőlények magyarázatára került a sor, nem tudta használni az általános fizikájában alkalmazott eljárást, azaz nem tudta az ok ideájának helyességét a következmények megjósolása által bizonyítani, hanem meg kellett elégednie a hatások alapján megmutatott okokkal.³³ Ennek megfelelően a karteziánus fiziká-ban legalább háromfajta magyarázatot találunk: 1) absztrakt modell (anyag és

²⁹ Descartes Erzsébethez írott, 1643. május 21-én kelt levele, fordította Tímár Andrea. In Descartes, René: *Test és lélek, morál, politika, vallás. Válogatás a kései írásokból.* Szerk., jegyz. Boros Gábor, Schmal Dániel. Osiris, Budapest, 2000, 107. sk; Verbeek, Theo et al. (eds.): *The Correspondence of Descartes 1643.* Utrecht University, Utrecht, 2003, 68. (AT III, 665. sk.)

³⁰ A *felsorolás* fogalmára nézve ebben a kontextusban lásd: *Szabályok az értelem vezetésére* VIII, AT XI, 395. sk.

³¹ *A filozófia alapelvei.* Ford. Dékány András. Osiris Kiadó, Budapest, 1996, IV, 87–88. cikkely; AT VIII-A, 314. sk.

³² Huygens 1646. augusztus 21-én és 1646. szeptember 12-én kelt levelei Mersennehez. CM XIV, 413; CM XIV, 451.

³³ *Értekezés a módszerről* V, AT VI, 45. sk; VI, AT VI, 76. Vö. Descartes Morin-nek ekkoriban írott levelével. Finom különbség van a bizonyítás (*prouver*) és a demonstráció (*démontrer*) között. Descartes szerint lehetséges demonstrálni egy hatást az okával, vagyis megjósolni, ha igazán tudjuk az „okot”. Ha viszont valaki másfelől megmutatja, hogy egy bizonyos adott jelenségcsoport esetén csak egy magyarázat lehetséges, akkor bebizonyította az okot, anélkül, hogy „megmutatta” volna (a legtöbb esetben láthatatlan lesz). Az ok és okozat közötti ezen aszimmetria, amit Hume természetesen elavulttá tett, nagyon jellemző a 17. század filozófiájára.

mozgás), amely meghatározza az események azon fajtáját, amelyek a fizika tárgyai lehetnek (lásd a *Le Monde* VI–VII. fejezetét és *A filozófia alapelvei* II. részét),³⁴ 2) jelenségek partikuláris magyarázata (magnetizmus, kémiai- és életjelenségek), amely megállapítja az okokat, amelyek okozhatták őket (*A filozófia alapelvei*, IV. rész; *Traité de la homme*);³⁵ 3) az egyéni tapasztalat feltárása a test és az elme szoros kapcsolatának ideájára alapozva (*A lélek szenvedélyei*). Ezek közül mind-egyik magyarázatnak megvan a saját alapelve, mely csak lazán kötődik a többiéhez. Ez azt eredményezi, hogy bármelyik külön részét képezheti a filozófiának, és kombinálható más teoretikus keretekkel. Nincs fogalmi akadálya annak, hogy Descartes fiziológiáját például atomista vagy éppen kémiai anyagteóriával kombináljuk. *Mutatis mutandis*, ugyanez igaz Descartes szenvedélyelméletére, amely, bár a test és a lélek közötti fenomenológiai különbségre épül, semmiképpen nem vonja maga után sem általános fizikáját, sem metafizikáját (bár fiziológiájára támaszkodik).

1.3. Intézményi háttér

Papíron minden egyetem ugyanazt az oktatási modellt fogadta el. Így elvileg az Artes Fakultás (vagyis a Filozófiai Kar) el volt választva a felsőbb fakultásoktól, a teológiától, az orvostudománytól és a jogtól. A hivatalos elképzelés az volt, hogy a hallgatónak, mielőtt a felsőbb fakultásokra lépne, először mesterfokozatot kell szereznie az Artes Fakultáson.³⁶ Azonban gyakorlatilag teljesen az egyénen – a professzoron vagy a hallgatón – múlott, hogy megítélje ennek szükségességét. Ezen felül a humanizmus befolyása alatt az Artes Fakultás megpróbált saját jelentőségre szert tenni, különösen ha az egyetem sok pénzzel rendelkezett.³⁷ Végül, csak kevés embernek volt elég ideje és pénze, hogy elvégezze a tanulmányok teljes körét, ami az eredeti programban több mint nyolc évet vett volna igénybe. Így aztán egészében véve az volt a tendencia, hogy elvágják az Artes és a magasabb fakultások közötti kapcsolatot, azért is, mert a teológusok, orvosok és jogászok valójában kevésbé használták a filozófiát.³⁸ De

³⁴ Damerow, Peter: *Exploring the Limits of Pre-Classical Mechanics*. 2nd ed., New York, Springer, 2004.

³⁵ *A filozófiai alapelvei* IV, 204. cikkely, AT VIII-A, 327.

³⁶ Vö. Dibon, Paul: *L'enseignement philosophique aux universités néerlandaises à l'époque pré-cartésienne (1575-1652)*. PhD értekezés, Leiden University, 1952. Kereskedelmi kiadása: *La philosophie néerlandaise au siècle d'or* I. Elsevier, Amsterdam, 1952.

³⁷ Vö. Lunsingh Scheurleer, Th. H. – Meyjes, G. H. M. Posthumus (eds.): *Leiden University in the sixteenth and seventeenth century*. Brill, Leiden, 1975; Wansink, H.: *Politieke wetenschappen aan de Leidse Universiteit 1575-1650*. HES, Utrecht, 1981; Grafton, Anthony – Scaliger, Joseph: *A study in the History of Classical Scholarship*, 2 vols., Clarendon, Oxford, 1983–1993; uő: *Athenae Batavae: The Research Imperative at Leiden 1575-1650*. Primavera, Leiden, 2003.

³⁸ Ez természetesen a ramizmus hatásának köszönhető, ami bizonyos egyetemeken (különösen Franekerben) nagyon népszerű volt.

ez egyáltalán nem vált általános jelenséggé azért sem, mert az arminianus krízis után a filozófia olyan fontos lett ismét a teológia számára, mint Aquinói Tamás idejében.³⁹ Így olyan tendencia is volt, hogy újra hangsúlyozzák az Artes Fakultásnak a felsőbb fakultások, különösen a teológia alá rendelését – természetesen ez a szabály meghatározta a tanítást, elsősorban nem a történelemét, a klasszikusokét vagy a matematikáét, hanem a filozófiáét. És bár ennek a tendenciának különösen az egyetemi adminisztrációk álltak ellen, mégis erős tényezőnek bizonyult a kartezianizmusra való reakció szempontjából.⁴⁰

Adminisztratív struktúrájában a legtöbb egyetem Leident követte. A leideni egyetemet a „College van Curatoren en Burgemeesteren” (a kurátorok – vagyis kormányzók – és a városi előjárók kollégiuma) kormányozta, a hollandiai rendek küldötteiből és a leideni előjárókból álló testület.⁴¹ A professzorok a „szénátusban” egyesültek, amely gyakrabban ülésezett, mint a kurátorok (ők általában egy évben háromszor vagy négyszer üléseztek, a napi ügyeket a titkár intézte), hogy a tanrendről döntsenek, embereket javasoljanak posztokra stb. A finanszírozást a reformáció idején kisajátított korábbi Benedek-rendi Egmond apátság biztosította. Az, hogy a kormányzó testület többsége a rendek képviselőiből állt (inkább, mint a helyi magisztrátusokéiból), bizonyos függetlenséget adott a kormányzatnak (eltekintve attól, hogy a kurátorok a kormányzás egy világiasabb stílusához szoktak). Ez a rendszer egészében véve hasznosnak bizonyult kartezianus nézőpontból, bár nem tudott megakadályozni egy súlyos válságot 1677-ben, amely az egyik legtekintélyesebb kartezianus professzor, Abraham Heidanus (1597–1678) teológiaprofesszor elbocsátásához vezetett. Az utrechti egyetemet ezzel ellentétben, bár az utrechti rendek felhatalmazásával alapították (az akadémiai fokozatok kiadása a világi főhatalom jogának számított), valójában a város kormányzói irányították és finanszírozták. Ennek megfelelően a helyi erők (az egyház, a nép) által az adminisztrációra kifejtett nyomás sokkal erősebb volt itt, mint Leidenben.

³⁹ E probléma néhány aspektusát megvizsgáltam korábbi írásomban: From learned ignorance to scepticism: Descartes and Calvinist Orthodoxy. In Popkin, R. H. – Vanderjagt, A. J. (eds.): *Scepticism and Irreligion*. E. J. Brill, Leiden, 1993, 31–45. (A továbbiakban: From learned ignorance to scepticism.) A skolasztikus gondolkodás újraéledésének átfogóbb tárgyalását lásd: Lewalter, Ernst: *Spanisch-Jesuitische und Deutsch-Lutherische Metaphysik des 17. Jhdts*. Ibero-amerikanisches Institut, Hamburg, 1935 (repr. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1967); Platt, John E.: *Reformed Thought and Scholasticism*. Leiden, Brill, 1982.

⁴⁰ A dodrechti nemzeti zsinat (1619–1620) megszavazta, hogy az Artes Fakultást alaposabban felügyeljék a teológusok, ami nézetük szerint vétőjoghoz vezetett volna, nemcsak a filozófiában, de a keleti nyelvekben, az archeológiában, az antik történelemben stb. – röviden minden diszciplínában, amelynek lehet valami köze a Bibliához vagy a keresztény tanításhoz. Ezt az indítványt azonban már elutasította az egyetem.

⁴¹ A városi előjárók bevetelét az egyetem *ius fori*-ja motiválta, vagyis az a joguk, hogy a kisebb, a diákok által elkövetett bűnöket az egyetem üldözze és büntesse. (A professzorok fölött a holland bíróság ítélt.) A *ius fori* sértette a város joghatóságát.

2. A holland karteizitanizmus kialakulása

A karteizianizmus Hollandiában a Descartes életében bekövetkezett két komoly válsággal indult, amelyek kétségkívül hozzájárultak ahhoz a keserűséghez, amellyel elhagyta Németalföldet, hogy – még ha időlegesen is – Svédországban telepedjék le. Abban is befolyásolták, hogy másféle közönséget keressen magának. Maga nem lévén hivatásos filozófus, sohasem érezte jól magát az egyetemi emberek között. Nemcsak, hogy nem kedvelte szörszálhasogató módszereiket, hanem mint nemesember kétségkívül kissé le is nézte azokat, akiknek abból kell megélniök, ami szerinte magánpasszió kellene hogy legyen. Mindenesetre elfordult az olyan egyetemi emberektől, mint Regius és Heereboord (1614–1661), hogy inkább előnyben részesítse a magasabb körök tagjait, mint Erzsébet hercegnő (1618–1680) és Krisztina királynő (1626–1689).⁴² *A lékek szenvedélyeit* (1649) inkább franciául írta meg, mint latinul, amely még az egyetemi világ nyelve volt, eredetileg latinul írt műveinek pedig támogatta franciára való fordítását (mind az *Elmélkedések az első filozófiáról*, mind *A filozófia alapelvei* 1647-ben jelent meg franciául).

Descartes halálát válságok sorával megtört konszolidációs periódus követte. Az első válság 1656-ban következett be, amikor a holland rendek a karteziánus eszmék tanításának korlátozását, sőt – habár időleges – betiltását szorgalmazták a leideni egyetemen. A másodikra Spinoza barátja, Lodewijk Meyer (1629–1681) *Philosophia S. Scripturae Interpres* (1666) című művének megjelenése okán került sor, mivel ez aláasta a karteziánus filozófusok és a teológusok által elért törekény megegyezést. 1666 után a karteziánusok egyre nehezebbnek találták, hogy elválasszák ügyüket a spinozizmusétól.⁴³ Ezen felül 1672 után, amikor egy három fronton (Anglia, Franciaország, valamint a kölni és münsteri püspökségek ellen) vívott háború lehetővé tette Oránia hercegének, III. Vilmosnak (1650–1702), hogy megragadja a hatalmat, helyzetük politikai dimenzióba került – a karteziánusokat ugyanis általában Johan de Witt (1625–1672)⁴⁴ republikánus pártjával azonosították. Nem sokkal később a karteizianizmust a newtonizmus váltotta fel, amelynek gyors és kedvező fogadtatásához kétségkívül hozzájárultak olyan

⁴² Adrian Heereboord leideni filozófiaprofesszor volt, színes személyiségéről lásd korábban is hivatkozott írásomat: *Descartes and the Dutch*; illetve tanulmányomat a következő kötetben: Verbeek, Theo (ed.): *Descartes et Regius: Autour de l'Explication de l'esprit humain*. Rodopi, Amsterdam, 1993.

⁴³ A karteizianizmussal kapcsolatos utolsó fontosabb összetűzések Hollandiában e körül a kérdés körül forogtak. Regius, Johannes: *Cartesius versa Spinozismi architectus*. Halma, Franeker, 1719; Andala, Ruardus: *Cartesius versus Spinozismi eversor et physicae experimentalis architectus*. Bleck, Franeker, 1719.

⁴⁴ III. Vilmos néhány héttel II. Vilmos hirtelen halála után született, aki ebben az időben maga is puccsot szervezett (megostromolta Amszterdamot és bezáratta fő ellenlábásait). Halála után sor került az első, kormányzó (Stadhouder) nélküli időszakra (a második III. Vilmos halála után következett be 1702-től). Házassága révén 1689-ben Anglia, Írország és Skócia királya lett. Johan de Wittet III. Vilmos puccsának utójátékaként lincselték meg.

fizikusok, mint Burchard de Volder (1643–1709), aki pályáját kartezianusként kezdte, de hű (bár eredeti) tanítványa lett Newtonnak.⁴⁵ Ezen felül a newtonizmus sokkal hatásosabb szövetségesnek bizonyult a „spinozizmus” elleni harcban, azért is, mert sokkal nyilvánvalóbban támaszkodott a tapasztalatra – a kálvinista hitben mindig erős ellenállás volt az érzések kartezianus elutasításával szemben, mert ezt a „rajongással” azonosították.⁴⁶ De a fiziko-teológiának a newtonizmus általi feltámasztása nemcsak hogy profitált a kartezianus orvostudományból (különösen a komparatív anatómiából és fiziológiából), hanem alá is támasztotta azt – Boerhaave (1668–1738) minden eklekticizmusa ellenére még egy lényegében kartezianus paradigmán belül tevékenykedett.

2.1. Az első válságok

A holland kartezianizmus első korszaka, amely (1637-től mondjuk 1644-ig) majdnem teljesen Utrechtben koncentrálódott, számos bizonytalanságot hordozott magában. A kezdeti sikerek után Utrecht 1642 kora tavaszán megtiltotta az új filozófia tanítását. Az események központi szereplői Henricus Regius, Descartes személyes barátja és Gysbertus Voëtius (1589–1676) voltak, az utóbbi ekkor már az ortodox református teológia egyik fő tekintélye.⁴⁷ Sokat írtak erről az epizódról, amely mindkét oldalon alapvető teológiai és metafizikai kérdéseket hozott fel, bár Regiust magát alig érdekelte a metafizikai spekuláció. Nemcsak a teológusok félték a kartezianus metafizikától; a néhány évvel később bekövetkező, Descartes és Regius közötti szakításra is a metafizikai kérdésekben való véleménykülönbség miatt került sor.⁴⁸

Az *Értekezés a módszerről* (1637) előtt Descartes-ot az utrechti polgárok főleg hírneve alapján ismerték Henricus Renerinek, az egyetem első filozófiaprofesszorának köszönhetően.⁴⁹ Reneri Descartes barátja volt, mióta 1629-ben az

⁴⁵ Ez a holland szakasz rendkívül fontosnak bizonyult a newtonizmusnak a kontinensen történő elterjedésében; vö. Brunet, Pierre: *Les physiciens hollandais et la méthode expérimentale en France au XVIIème siècle*. Blanchard, Paris, 1926; *L'Introduction des théories de Newton en France avant 1738*. Blanchard, Paris, 1931.

⁴⁶ Vö. Heyd, Michael: *“Be sober and reasonable” – The critique of enthusiasm in the seventeenth and eighteenth centuries*. Brill, Leiden, 1995.

⁴⁷ Vö. *Descartes and the Dutch*, 1. fejelet. Minden, ami ezzel kapcsolatos, elérhető francia fordításban is: *La querelle d'Utrecht* (1988); ezt a dokumentációt most kiegészíthetjük Descartes és Regius levelezésének Erik-Jan Bos szerkesztette kritikai kiadásával (Utrecht University, Utrecht, 2002). A kartezianus tanítások tiltását 2005 márciusában oldotta fel ünnepélyes keretek között az Utrechti Egyetem rektora, Willem Hendrik Gispen professzor.

⁴⁸ Vö. Verbeek, Theo (ed.): *Descartes et Regius: Autour de l'Explication de l'esprit humain*. Rodopi, Amsterdam, 1993.

⁴⁹ Descartes 1635 és 1636 között élt Utrechtben, mialatt az *Értekezés a módszerről* legnagyobb részét sajtó alá rendezte. Erről lásd korábbi munkámat: *«Une université pas encore corrompue»: Descartes et la premières années de l'Université d'Utrecht / Descartes*

utóbbi Hollandiába érkezett, és nagyon tisztelte, de ez kevésbé mutatkozott meg tanításában. Székfoglaló előadása, a *De lectionibus ac exercitiis philosophicis* (1634), ha valamiről, akkor Bacon és Ramus egyesített befolyásáról tanúskodik (amihez csak igen keveset vegyített Descartes-ból).⁵⁰ A vezetése alatt írott dolgozatokról lefolytatott, eddig hozzáférhetővé vált néhány disputációból lesűrűzhető általános benyomás, hogy hagyományos – bár nyílt gondolkodású – filozófus volt.⁵¹ Schoock szerint Reneri nemcsak terjesztette Descartes hírére már az utrechti egyetem alapítása óta, de hatásosan oltalmazta is a tolakodó érdeklődőktől:

Midőn Utrecht legnemesebb és legtiszteletreméltóbb magisztrátusa meghozta hősies döntését, hogy illusztris iskolát alapít (mely minden várakozáson felül gyorsan Egyetemmé nőtte ki magát), egy bizonyos René Descartes nevét kezdték említeni, mivel őt tartották a sasnak a filozófusok között, akit főként nemesek és patríciusok előtt vitatnak. E hírnév hírnöke, maga is tanult ember, megpróbálta elhíttetni az emberekkel, hogy egy nemesember rejtőzik valahol (a barlang helyét, ahol ez az ember élt, hiába kérdezték, nem akarta fölfedni), aki nemcsak sikerrel képes a peripatetikus filozófiával fölvenni a harcot, de idővel a matematika, és különösen az algebra segítségével, a filozófia egy olyan rendszerét is nyújtja majd, amely olyannyira tiszta és szilárdan bizonyított, hogy a Nap sem látott még ily tökéleteset.⁵²

Reneri volt tehát Descartes hírnöke (*buccinator*), aki nemcsak azt állította, hogy Descartes elutasítja a hagyományos filozófiát (és képes azt megcáfolni), de

en de eerste jaren vande Utrechtse Universiteit. Utrecht University, Utrecht, 1993. Reneri Huy-ben (Liège környékén) született, Louvain-ben tanult (valószínűleg papnak készült), azonban kálvinista lett, és Hollandiába menekült. Rövid ideig amszterdami gazdag családok gyerekeinek tanítója volt, majd 1631-ben a filozófia professzora lett a deventeri illusztris iskolában, később, 1634-ben pedig az utrechti illusztris iskolában (csak 1636-ban lett az intézmény „akadémia”, azaz szerezte meg a jogot akadémiai rangok odaítélésére). Reneri mindvégig egészségi problémákkal küzdött; viszonylag fiatalon halt meg 1639-ben.

⁵⁰ Az előadás szövegét lásd: *Illustris Gymnasii Ultrajectini Inauguratio, una cum inauguralibus orationibus*. Van Herwick, Utrecht, 1634. A szöveg digitális kiadását lásd: <http://digbijzcoll.library.uu.nl>

⁵¹ Dibon, Paul: *Le fonds néerlandais de la Bibliothèque académique de Herborn*. Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Amsterdam, 1957. (A Reneri-disputációknak eddig egyedül a herborni másolatait sikerült a kezembe vennem).

⁵² „A quo tempore primum Nobilissimus Amplissimusque Magistratus Trajectinus, heroico conatu Illustris Gymnasii (quod praeter multorum opinionem cito in Academiam excrevit) fundamenta moliri coepit; cuiusdam Renati des Cartes nomen primo mussitari, dein, quod Philosophorum aquila nobiles quosdam et magnates maxime, jactari inceptum est, famae ejus praecipuo buccinatore viro quodam non indocto, qui persuadere laboravit, alicubi (antrum enim hominis ut rogatus nunquam monstrare cupiebat) nobilem quem virum latitare, qui non tantum sufficeret debellendae Philosophiae Peripateticae, verum etiam suo tempore, subsidio Matheseos et maxime Algebrae, tam perspicuum et solidis demonstrationibus suffultum Philosophiae Systema daturus esset, ut numquam perfectius Sol aspererit.” *Admiranda methodus*, Praefatio (számozatlan).

azt is, hogy végül majd (*suo tempore*) megjelentet egy filozófiai rendszert, melyben a matematikának lesz fontos szerepe.⁵³ Senki sem ismerte a részleteket – mindez néhány évvel 1637 előtt történt. Ezen felül, bár a *Le monde*-ot majdnem a szeme előtt írta (1631 és 1636 vége között Renéri és Descartes közel élt egymáshoz), Renérinek magának nem lehetett megfelelő képe Descartes fizikájáról, és aligha tudott lépést tartani Descartes geometriájával.⁵⁴

Renéri 1639 márciusában bekövetkezett halála újabb alkalmat adott arra, hogy halljanak erről az ismeretlen és rejtőzködő filozófusról. Antonius Aemilius (1589–1660) halotti beszéde Descartes ékesszóló dicsőítésébe torkollott annak kapcsán, hogy Descartes barátsága nagyon mélyen alakította Renérit és gondolkodását. Ez nemcsak nagyon szokatlan volt, hiszen Descartes-nak semmilyen kapcsolata nem volt az egyetemmel, hanem ráadásul bizonyos embereket nagyon gyanakvóvá tehetett Descartes filozófiájával szemben, hiszen Aemilius, aki maga nem volt filozófus, szertelenül dicsőítette őt. A nyomtatott változatba még egy kis verset is illesztett, amely sokak számára szentségtörőnek is tűnhetett, mert úgy mutatta be Descartes világképét, mint amely teljes, és az üdvözültek tudásához mérhető:

Et nova quae docuit, tibi nunc comperta patescunt,
Omniaque in liquido sunt manifesta die;
Ut merito dubites, utrum magis illius arti;
An nunc indiget sint magis clara tibi.⁵⁵

Különösen Voëtiust kellett hogy sokkolja és riassza ez. Alig pár hónappal később legalábbis kiadott egy négy vitairatból álló sorozatot az ateizmusról, néhány célzással arra az elképzelésre, hogy lehetséges lenne a halandó ember számára a világon mindent bizonyosan megismerni.⁵⁶ Voëtius szerint ez már csak azért is rendkívül veszélyes tanítás, mert illúzió alapul; maga a tény, hogy

⁵³ Schoock tanúbizonysága is érdekes, amennyiben megmutatja, hogy Descartes hírneve kezdetben az egyetemi körökön kívüli dolog volt (*nobiles quosdam et magnates*).

⁵⁴ David de Wilhimmel (1588–1658) folytatott kiadatlan levelezése szerint Renérit maga Descartes, később Jean Gilot vezette be a geometriába.

⁵⁵ „Az új dolgokat, amelyeket ő [Descartes] tanított neked [Renérinek], már teljesen megragadtad, / minden tiszta napfényben fürdik / így van némi okod kételkedni, hogy eme dolgok az ő tudománya számára világosabbak-e, / vagy neked, aki már hazataláltál.” E versorokat idézi Descartes: *Lettre apologetique aux Magistrats d’Utrecht*. AT VIII-B, 203. Bos, Erik-Jan (ed.): *Verantwoordingh van Renatus Descartes aen d’achtbare Overigheid van Uitrecht*. Amsterdam University Press, Amsterdam, 1996, 76.

⁵⁶ *De atheismo* I–IV, újranyomva in *Disputationes theologicae selectae* I. Van Weaesberge, Utrecht, 1648. Számos különbség van a szöveg e második verziója és az eredeti között (amely csak néhány másolatban maradt fenn), különösen ezen a ponton. Világos, hogy Voëtius az újabb fejlemények fényében alaposan átdolgozta a szöveget, mégis, az eredeti verzióban is van néhány olyan utalás, amely a Renéri temetési beszédén elhangzottak fényében aligha vonatkozhat másra, mint Descartes filozófiájára. Lásd Descartes: *Lettre apologetique*, AT VIII-B, 204. sk; Bos, Erik-Jan (ed.): i. m. 74. sk.

csalódnunk kell, szkepticizmusra vezet, ami végzetesebb a hitre és a vallásra nézve, mint bármelyik sajátos fizikai tantétel.⁵⁷

Az egyetemi adminisztráció kezdetben Regiust támogatva reagált. Nemcsak, hogy Descartes-nak volt néhány személyes barátja a városi adminisztrációban (amely kormányozta és finanszírozta is az egyetemet), hanem, mint más városokban, a kormányzók ráébredhettek, hogy a karteziánizmus sok diákot vonz. Ennek megfelelően Regius pozíciója megerősödött, és megengedték neki, hogy szélesebb közönségnek szánt általános fizikai előadásokat tartson. Voëtius aggodalmát az is okozta, hogy Regius számos hallgatója teológus volt. Egyik főszereplőnek (Regius, Voëtius, Descartes) sem volt azonban nagy diplomáciai tehetsége, így az adminisztráció majdnem rákényszerült, hogy az új ideák tanításával szemben kibocsásson egy tiltást, és hogy Regius tevékenységét az orvostudományi fakultáson való oktatásra korlátozza. Még ez is a karteziánizmus támogatásának módja volt, hiszen – mivel az orvostudomány a felsőbb fakultások része – egy teológus számára különösen szokatlan lett volna, hogy beleszóljon az orvostudomány oktatásába. Végül az a tény, hogy Descartes az esetet az európai közönség elé tárta Dinet-hez írt levelében (1642), és hogy nyilvánosan felelősségre vonta Voëtium (*Levél Voëtiushoz*, 1643), végképp lehetetlenné tette a kiegyezést. Ennek ellenére a tiltás nem akadályozta meg az adminisztrációt, hogy 1650-ben kinevezze a Descartes-tal közismerten szimpatizáló Joannes de Bruynt (1620–1675) a filozófia tanszékre. Eredetiségének hiánya miatt de Bruyn valójában azon kevesek egyike volt, akik a karteziánus filozófia tanítását annak teljességében, Descartes metafizikájával együtt vitték tovább.⁵⁸

Az 1647–1648-as leideni válság egészen más körülmények között zajlott le. Addigra a kinyomtatott szövegkorpusz jelentősen megnőtt: az *Értekezés a módszerről* mellett, amely még az utrechti válságban is csak korlátozott szerepet játszott, elérhetővé vált az *Elmélkedések az első filozófiáról* (1641–1642), *A filozófia alapelvei* (1644), valamint az *Értekezés a módszerről* latin fordítása is. Regius *Fundamenta physices-e* (1646), amely – annak ellenére, hogy Descartes nyilvánosan elhatárolta magát szerzőjétől – sokak számára a karteziánus fizika egy teljesebb változata volt, szintén ebben az időben jelent meg. Emellett az utrechti válság sokak számára nyomasztó, az arminianus válságra emlékeztető élményt jelentett. Éppen ezért az adminisztráció is bizonyos mértékig sürgetőbb készletést érzett a mérsékletre és toleranciára. Végül nyilvánvaló lett, hogy a karteziánizmus fontosabbá tette a filozófiát, mint amilyen valaha is volt. A fizika már nem csak az orvostudomány első, teljesen teoretikus és nem nagyon fontos része volt, hanem saját joggal bíró diszciplína lett.⁵⁹ Így tehát az adminisztráció reakciója nem a karteziánus elképzelések teljes körű megtiltása volt, mivel ez hatástalan lett volna, és népszerűtlenné tette volna a leideni egyetemet, hanem a metafizikai tanítások betiltása – nemcsak a karteziánus, hanem bármely metafizikáé. Nyilván az volt az elképzelésük, hogy ezen a módon eltávolították a *casus bellit*, lévén, hogy az

⁵⁷ Erre nézve lásd korábban is hivatkozott írásomat: *From learned ignorance to scepticism*.

⁵⁸ Mindmelllett de Bruyn különböző, sokszor helyi jelentőségű vitákba bocsátkozott.

⁵⁹ Lásd *Descartes and the Dutch* című könyvem második fejezetét.

ortodox teológusok – mint Revius (1586–1658) és Trigland (1583–1654) – fölvetette kérdések metafizikai természetűek voltak.⁶⁰ Döntésük valójában egyet jelentett a filozófia, vagyis a fizika autonómiájának elismerésével, amely innen kezdve már nem az orvostudományok első, teoretikus részének számított, hanem komoly diszciplínának a maga jogán. Ennek eredménye az lett, hogy törvényerőre emelték az egyetemi tanrend felülvizsgálatát, ami hatást gyakorolt a filozófia más diszciplínákhoz való kötődésére is.

Ez védelmet nyújtott: a filozófia „szabad” lett, azaz szabadon és a teológusok általi beavatkozástól mentesen fejthette ki elméleteit, ameddig elkerülte a metafizikai kérdéseket. Valójában a fizika új koncepciója jelent meg. Nézőpontom szerint bizonyosan nem véletlen egybeesés, hogy Leiden az első, laboratóriummal rendelkező egyetemek egyike, és hogy egyike lett az első egyetemeknek, ahol Newton elképzeléseit tanították; vagy hogy valójában egyike volt azon kevés európai egyetemnek, amelyek teljesen emancipálták a fizikát.⁶¹ Ez azonban kihívást is jelentett; nemcsak azért, mert a karteziánusoknak új módot kellett találniuk a metafizikába való beilleszkedésre, hanem azért is, mert szükségessé vált, hogy újra meghatározzák viszonyukat más egyetemi diszciplínákkal és a filozófiai tradícióval.⁶²

2.2. A filozófia új eszméje

Lodewijk Meyerig és Spinozáig (1632–1677), akik létrehozták saját dinamikájukat, illetve Arnold Geulincx-től (1624–1669) eltekintve, aki némileg kívülálló volt, a fejlődést két, egymást kiegészítő fejlemény határozta meg: egyfelől a filozófia természetére és a más diszciplínákkal való kapcsolatára történő folyamatos reflexió; másfelől reflexió a teológiára, ami egy új hermeneutikát eredményezett.⁶³ A kettőt a nyelv és a jelentés témája köti össze.

Az első fejlemény főként, ha nem is kizárólag, Johaness de Raey-hez (1621–1702) kötődik. De Raey szerint a filozófia egyáltalán nem gyakorlati, hanem

⁶⁰ Másik intézkedésük az volt, hogy minden professzort arra intettek, ne hivatkozzanak Descartes-ra név szerint, nem adva így alapot Descartes-nak a személyes sértődésre.

⁶¹ Vö. Ruestow, F. G.: *Physics at seventeenth and eighteenth century Leiden: Philosophy and the new science in the university*. Nijhoff, The Hague, 1973.

⁶² Kihívás volt ez természetesen az orvostudomány számára is, mely szabadon fejthette ki saját paradigmáját, amelynek, legyen bár karteziánus vagy nem karteziánus, kevés köze volt a fizika általánosabb problémáihoz. Világos, hogy ez a karteziánus fiziológiát nagyon rugalmassá és dogmanélkülivé tette, különösen olyan emberek kezében, mint Sylvius (1614–1672), aki társította a karteziánizmust és a kémiai elméletet; majd később Boerhaave, aki az alapjában mechanisztikus programot kémiai és newtoni elemekkel kötötte össze.

⁶³ Erről lásd korábbi írásaimat: Tradition and novelty: Descartes and some Cartesians. In Sorell, Tom (ed.): *The Rise of modern Philosophy*. Clarendon, Oxford, 1993, 167–196; Probleme der Bibelinterpretation: Voetius, Clauberg, Meyer, Spinoza. In Schönert, Jörg – Vollhardt, Friedrich (Hrsg.): *Geschichte der Hermeneutik und die Methodik*

tisztán elméleti – minél közelebb kerül a filozófia az igazsághoz, annál kevesebb köze van a gyakorlathoz. Ez a nézet, amely nyilvánvalóan meghatározza de Raey pályájának második felét (1666-ban szokatlan módon Leidenből Amszterdamba költözött), rejtetten jelen van már első publikált munkájában is.⁶⁴ Még 1651-es leideni székfoglaló előadásában is (*De gradibus et vitis notitiae vulgaris circa contemplationem naturae et officio philosophi circa eandem*) kiemeli a radikális különbséget a józan ész világszemlélete és „a természet sajátosan filozófiai vizsgálata” között.⁶⁵ Világos, hogy de Raey azon kevesek egyike volt, akik megértették, hogy Descartes nemcsak, hogy jobban megoldotta a filozófia hagyományos problémáit (ezt a nézetet propagálta Descartes maga is néha), de alapvetően megváltoztatta a filozófia természetét is. Véleménye szerint a filozófia célja, hogy a természet absztrakt modelljét nyújtsa a kiterjedés és a helyváltoztató mozgás fogalmának kidolgozásával, amely fogalmakat nem szabad összekeverni a tapasztalati fogalmakkal. „Tiszta” ideák, és minthogy velünk születettek, világosak és elkülönítettek; a rendszeres kételkedés folyamatával kell őket újra elsajátítani – más szóval a kételkedés segít nekünk a filozófia tárgyának elhatárolásában.

De Raey elméletének korábbi változataiban még fel lehet fedezni némi bizonytalanságot azzal kapcsolatban, hogy miként viszonyul egymáshoz az, amit már a filozófia fő feladatának tekint (nevezetesen a természet vizsgálata, azaz a természet absztrakt modelljének megalkotása), illetve a közönséges fizikai vagy fiziológiai magyarázatok, amelyek, bár egy ilyen absztrakt modell szolgál háttérükül, másfajta logikán alapulnak. Egy fizikai magyarázat a jelenségek megfigyelésével indul, amelyeket olyan elmélettel magyaráz, amelynek ideális esetben előrejelző ereje van. A modell és a magyarázat közötti rés még áthidalhatatlan, és a modell sem arra nem szolgál, hogy hipotéziseket generáljon (melyek, ha próbának vetik alá őket, valamely magyarázó elmélet kezdetei lehetnek), sem elméletek és magyarázatok nem dedukálhatók belőle. De Raey, úgy tűnik, két teljesen különböző folyamatra gondol: a filozófus az, aki kidolgozza a modellt (ez tiszta kontempláció tárgya), és az orvos, valamint a mesterember az, aki megtalálja a meghatározott folyamatok magyarázatát

der textinterpretierenden Disziplinen. De Gruyter, Berlin, 2005, 187–202. A holland kopernikanizmus áttekintéséhez lásd még: Vermeij, Rien: *The Calvinist Copernicans.* Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Amsterdam, 2002. Geulincx inkább kivételes alak volt, mert a karteziánus metafizikát morális elmélettel kötötte össze, ami nagyon nem jellemző az egyetemi körök karteziánusaira. Az egyetlen kivétel rajta kívül az egyetemi körökön kívüli Lambert van Velthuysen (1622–1685). Spinoza karteziánizmusához való viszonyáról lásd korábbi kötetemet: *Spinoza's theologico-political Treatise: Exploring "the Will of God"*. Ashgate, Aldershot, 2003, különösen a hatodik fejezetet.

⁶⁴ De Raey Regius-szal tanult együtt Utrechtben, de 1648-ban Leidenbe ment, hogy fokozatot szerezzen orvostudományból és filozófiából. A leideni válságban játszott feltűnő szerepe ellenére 1651-ben kinevezték a fizika oktatójává azzal a feltétellel, hogy nem címezheti magát professzornak, nem kap fizetést, tisztelni fogja a metafizikára vonatkozó tiltást, és tanítja Arisztotelész *Problemata Physicá*ját.

⁶⁵ *Clavis philosophiae naturalis.* Elsevier, Leiden, 1654 (második kiadás: Elsevier, Amsterdam, 1674); *Cogitata de interpretatione.* Wetstein, Amsterdam, 1692. A székfoglaló előadást mindkét műben újranyomták.

- amellyel szemben az egyetlen követelmény az, hogy értelmes legyen.⁶⁶ *Clavis*ában (1654) de Raey a tudás és a magyarázat arisztotelianus modelljével dolgozik, amely szerint minden magyarázat végső soron azon alapul, amit ő *praecognitum*nak vagy *axiómá*nak nevez. Így a tulajdonképpeni fizika *praecognitái* a *kiterjedés* és a *mozgás*. De Raey elismeri, hogy számos fizikai jelenség magyarázatához ezek nem elégségesek, azoknak ugyanis saját *praecognitum*ra van szükségük, nevezetesen az *éterre* (amely például a magnetizmus magyarázatában játszik szerepet). Ennek megfelelően a tulajdonképpeni fizika (a természet absztrakt fogalma) strukturálisan nem különbözik a fizikai magyarázattól, miközben mindegyikük a saját *praecognitum*án alapul. Azonban természetesen mégis különbözik. Amikor megkíséreljük megmagyarázni, mondjuk, a magnetizmust, először leírjuk a jelenség „történetét”, aztán keresünk egy fogalmat, ami megmagyarázza - amely ebben az esetben de Raey szerint az *éter*, Descartes harmadik eleme, amely a *Le monde*-ban és *A filozófia alapelveiben* is csak arra szolgál, hogy betöltse a hiátust a részecskék között. A tulajdonképpeni fizikában (ahogy de Raey érti) éppen fordítva járunk el - elkezdünk reflektálni néhány elemi fogalomra, amelyeknek magyarázó erőt tulajdonítunk, amint sikerült világot konstruálnunk belőlük.⁶⁷

Attól a törekvéstől indítva, hogy elhatárolódjon Spinozától és a spinozizmustól, későbbi munkájában de Raey nyelvelmélettel „oldja meg” a problémát. A szó jelentése szerinte az *idea*. De természetesen különböző ideatípusok vannak: néhány *idea* tiszta, velünk született, és csak az elméhez tartozik, míg másokra az elme a testtel való együttműködés során tesz szert, így ezek nem tiszták, hanem tapasztalatiak. Így tehát a jelentéseknek is két típusa van, és ennek eredményeképpen van két rendszere a nyelveknek. Az egyik nyelv - amit a mindennapi életben beszélünk, és amit megért minden embertársunk -, azokból a szavakból áll, amelyeknek a jelentése szerzett, tehát tapasztalati *idea*; a másik a filozófia nyelve, amit néha a matematika nyelvvel azonosít - ez olyan szavakból áll, amelyek jelentése velünk született *idea*, amelyeket a szisztematikus kételkedés során kell újra elsajátítani. De ennek a lépésnek a következménye természetesen az, hogy egyáltalán nincs többé értelmes kapcsolat a tulajdonképpeni fizika és a jelenségek magyarázata között. Másfelől ez megengedi de Raey-nek, hogy amennyire csak lehetséges, elkülönítse a filozófiát bármely más diszciplínától, természetesen főleg a teológiától, és az orvostudománytól is, valamint a gyakorlattól - nézete szerint ez utóbbi vagy a kinyilatkoztatás, vagy a történelem eredménye.⁶⁸ Úgy hiszi, csak a filozófiát „tisztán” tartva lehet Spinozát megcáfolni - s valóban, ez az egyetlen módja, hogy megelőzzük a filozófia átcsapását a teológiába, a morálfilozófiába és a politikafilozófiába.

⁶⁶ Orvostudományi kurzusain de Raey nem karteziánus szövegeket, hanem Sennert (1572-1637) fizikai kompendiumát használta. Vö. de Raey, Joannes: *Dictata ad Epitomen Sennertii*. British Library, MS Dept., Sloane, 1733.

⁶⁷ Descartes tudatában van a különbségnek, ok és okozat összefüggésében értelmezve azt; lásd fentebb.

⁶⁸ Ez a tárgya amszterdami, a következő baconiánus címmel tartott székfoglaló előadásának: *De sapientia Veterum*. Ravenstein, Amsterdam, 1669 (újra nyomva a *Cogitata*ban).

Ezt a próbálkozást a teológiában egy kiegészítő fejlődési folyamat kíséri, amit nagyrészt Christopher Wittich-hel (1625–1687) hoznak összefüggésbe, bár sokan mások éppúgy részesei voltak.⁶⁹ A karteziánus filozófiával szembeni ellenvetések kezdettől fogva nem csak a rendszeres kételkedéssel és az Isten természetével összefüggő kérdésekre irányultak, hanem arra is, amit „bibliai” vagy „mózesi” fizikának hívtak. Így az utrechti válság alatt Voëtius azt vetette a karteziánusok szemére, hogy elvetik a szubsztanciális formákat (melyek szerinte nemcsak olyan fontos teológiai kérdésekben játszottak jelentős szerepet, mint Krisztus természete, de a legmegfelelőbb modellek is voltak a mózesi fizika kifejtésére),⁷⁰ és hogy elfogadják a heliocentrikus világgépet (mely szerinte ellentétes a Biblia tanúságával). Természetesen a kérdés nem volt igazán új, hiszen éppen ez volt Galilei elítélésének az oka, ami viszont arra indította Descartes-ot, hogy visszavonja a *Le monde*-ot, és talán arra is, hogy revideálja fizikáját.⁷¹ Voëtius szerint a kopernikánusok viszontválasza komolytalan. Nézete szerint mindig előnyben kell részesítenünk az Írást az ésszel szemben, és ha szükséges, meg kell elégednünk azzal, amit „tudós tudatlanságnak” nevez.⁷² Egy bizonyos érv különösen visszatetszőnek tűnt a szemében, nevezetesen az az elképzelés, amelyet Wittich így fogalmaz meg: amikor a Szentlélek a természetről beszél, „a köznép nyelvét beszéli”, sőt, „magáévá teszi a köznép előítéleteit”.⁷³

Ennek az érvek megvan a maga története, amint erre a karteziánus teológusok gyorsan rá is mutattak. *A Teremtés könyvéhez írott magyarázataiban* még Kálvin is elismerte, hogy – különösen a tanulatlan emberek körében –, elkerülendő a zavart, a Szentlélek néha elhagy részleteket, vagy képes beszéddel él, röviden: alkalmazkodik a hallgatósághoz. De Voëtius (és társai)⁷⁴ szerint itt alapvetőbb kérdésekről van szó. Először is, a karteziánusok általánosságban jelentették ki, hogy amikor a Szentlélek a természetről beszél, a köznép nyelvét használja (és átveszi előítéleteit). Így az általuk ajánlott megoldás mindarra vonatkozik, amit a Biblia a természetről mond. Másodsor, bár Wittich mindent megtett annak megmutatására, hogy hermeneutikai alapelve bibliai szövegekkel is igazolható (például amikor elmondja, hogy az Írást „emberi tollal” írták),

⁶⁹ Lásd Rienk Vermeij főntebb idézett munkáját.

⁷⁰ Az elsőre nézve lásd Christoph Luethy írásait. Voëtius a „mózesi fizikához” a Lambert Daneau (Daneaus, 1530–1595) kidolgozta kurzust követte. Róla lásd Fatio, Olivier: *Méthode et théologie: Lambert Daneau et les débuts de la scolastique réformée*. Droz, Genève, 1976.

⁷¹ Stephen Gaukroger nézete szerint, lásd: *Descartes: An Intellectual Biography*. Clarendon, Oxford, 1995.

⁷² Ez alapvetően nem más, mint ítéletünk felfüggesztése, és annak a megvallása, hogy a kérdéseket nem lehet eldönteni természetes ésszel. Lásd korábban már hivatkozott írásomat: *From learned ignorance to scepticism*.

⁷³ *Consideratio theologica de stylo Scripturae quem adhibet cum de rebus naturalibus sermonem instituit*. Van Wyngaarden, Leiden, 1656.

⁷⁴ Különösen Jacobus Revius (1586–1658). Szövegei közül néhányat kiadtak a következő gyűjteményben: Goudriaan, Aza (ed.): *A theological Examination of Cartesian Philosophy*. Brill, Leiden, 2002.

Voëtius határozottan úgy vélte, hogy igazi motívumai a filozófiához kötődnek – indoka pedig erre egészen egyszerűen az volt, hogy a karteziánusok úgy vélték, birtokában vannak az igazság egy olyan kritériumának, amelynek magát az Írást is alá kell rendelni. Ha pedig ez a helyzet, nincs okunk arra, hogy e tekintetben a fizikára szorítkozzunk – minden filozófiai teóriát ki lehet játszani az Írás ellen, az egésznek a vége pedig az lesz, hogy az Írás autoritását teljesen alárendelik az észnek és a filozófiának.⁷⁵ Végül Wittich amellet érvelt, hogy azoktól a misztériumoktól eltekintve, amelyeket nem ismerhetünk meg más módon, mivel „az ész fölött” vannak, az Írás igazi üzenete elsősorban gyakorlati – megerősít bennünket életvitelünkben, az istenesség példáit nyújtja stb. Azonban, bár Voëtius és mások alapján egyetértettek ezzel a kijelentéssel, a veszélyeket is látták – megvolt a kockázata annak, hogy a bibliai üzenet igazsága egészében pragmatikussá váljék; hogy az Írás az erkölcsfilozófia kézikönyvévé váljon; hogy egyáltalán semmilyen elméleti kérdést sem foglalhat magában. Annyi mindenestre bizonyos, hogy a karteziánus filozófia nemcsak a filozófia és a teológia közötti kapcsolat újragondolását tette szükségessé, hanem új hermeneutikát is kívánt.

Sokan úgy értelmezik a karteziánusoknak erre az érvre adott reakcióját, mely megpróbálta megóvni mind a filozófiát, mind pedig a teológiát, mint lagymatag próbálkozást arra, hogy elkerüljék a saját alapelveikben foglalt választást.⁷⁶ De ha feltételezzük, hogy a legtöbb karteziánus őszintén vallotta ortodox meggyőződését – és egyáltalán nincs okunk rá, hogy ne higgyük ezt –, akkor problémájuk sokkal érdekesebb lesz. A karteziánus stratégia az volt, hogy elmozdítsa a kérdést az igazságtól a jelentés felé – alapján véve annak kimutatásával, hogy a Szentlélek a köznép nyelvét beszélve nem fogadja el a köznép nézeteit. Így például Regius kimutatja, hogy a nyelv mint olyan nem hordoz igazságot vagy hamisságot. Ha egy „kegyetlen betegségről” beszélünk, nem gondoljuk, hogy a betegség cselekszik; ha azt mondjuk, „a nap felkel”, akkor csak egy sajátos jelenségre utalunk, nem arra, ami valójában történik az égen.⁷⁷ Ez a stratégia azonban, amely szerint a köznapi nyelv a fenomenális tapasztalatban van megalapozva, csak akkor lehetne sikeres, ha kiegészülne egy, a filozófiára vonatkozó érveléssel, nemcsak a filozófiai magyarázat természetére, de korlátaira is vonatkoztatva. Így például Lambertus van Velthuysen úgy tartja: ha megmondattott (Józsúé történetében), hogy a nap egy helyben állt, akkor mindez

⁷⁵ Ez lenne, *mutatis mutandis*, Meyer és Spinoza érvelése is, akik az autoritás gondolatát a szuverenitás logikájához kötik. Ha a filozófiának egy bizonyos területen autoritást tulajdonítunk, minden területen autoritást kell tulajdonítanunk neki, és megfordítva, ha a Szentírásnak egy bizonyos kérdésben autoritást tulajdonítunk, minden kérdésben ezt kell tennünk. A kompromisszum egyszerűen lehetetlen. Lásd korábban már hivatkozott írásomat: *Spinoza's Theologico-political treatise*, 4. fejezet.

⁷⁶ Ez természetesen Jonathan Israel egyik alaptézise, lásd: *Radical Enlightenment*. Clarendon, Oxford, 2001; *Enlightenment contested*. Clarendon, Oxford, 2006.

⁷⁷ *Conciliatio locorum S. Scripturae cum diurna et annua telluris circumrotatione*. Van Aekersdijck, Utrecht, 1658.

csak egy jelenség leírását jelenti – semmi mást, csak azt, hogy a nap tovább tartott, mint szokott. Egy jelenség leírásából azonban nem következik annak magyarázata. Utóbbi sohasem jelenségeket, hanem erőket foglal magában. Ha feltételezzük, hogy a filozófia a jelenségek mögötti erővel foglalkozik, akkor nem állhat semmilyen konfliktusban az Írással, amely közönséges nyelvet használva csak jelenségekre utalhat – mindenesetre van Velthuysen kijelenti, hogy minden egyedi esetben meg kellene néznünk, miről van szó.

Ámbár ez az elmélet összetett, különböző módokon mégis értékelhető. Természetesen elsősorban emancipálni akarta a filozófiát alárendelt státusából, de hosszú távon a teológiát is megváltoztatta, nemcsak azért, hogy helyet biztosítson a filozófiának és a tudománynak, hanem azért is, hogy elérje önmaga kifejtésének és kifejezésének olyan módját, mely megfelelt laikus közönségének. Ez a stratégia azonban csak akkor lehet sikeres, ha a filozófia más koncepciójával párosítják: nem néhány alapelve épített egységes tanítás, mint Arisztotelésznél vagy Spinozánál, hanem olyan elméleti diszciplínák együttese, amelyeket a „metafizika” kapcsol össze lazán, amely meghatározza minden egyes diszciplína „első fogalmait”.

3. Konklúzió

A kartezianizmust már Vico (1668–1744) óta azzal vádolják, hogy minden tudományt ugyanarra a matematikai modellre redukál, és érzéketlen az egyes diszciplínák közötti alapvető különbségekre.⁷⁸ A holland kartezianizmus története, úgy tűnik, azt mutatja, hogy épp az ellenkezője igaz: a kartezianizmus rendkívül alkalmazkodó és rugalmas eszmerendszernek bizonyul, amely, talán a kritikákra (először az ortodox teológiáéra, majd a spinozizmuséra) reagálva, éppúgy hajlott arra, hogy hangsúlyozza a diszciplínák különbségét, mint a filozófia teoretikus természetét. Ez természetesen különböző problémákat okozott, amelyeket a kartezianizmusnak nem mindig sikerült megoldania, és amelyek egyébként a gyakorlati filozófiát tekintve nagyon komoly problémákat vetnek föl.⁷⁹

Fordította Bártfai Imre

⁷⁸ Vö Costelloe, Timothy: Giambattista Vico. In Zalta, Edward N. (ed.): *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2003 Edition)*.

<http://plato.stanford.edu/archives/sum2003/entries/vico>

⁷⁹ Jelen tanulmány a Budapesten, az ELTE BTK Filozófiai Intézetében szervezett *Cartesianism in Europe, Cartesianism in Hungary* című konferencián elhangzott előadás szerkesztett szövege.